

JAAKKO BELT

Sosiologian suurnimen Zygmunt Baumanin (1925–2017) viimeiseksi kirjamittaiseksi puheenvuoroksi jäi postuumisti julkaistu *Retrotopia* (2017). Puolalais-brittiläisen emeritusprofessorin aikalaisluotauksessa ajan henkeä määrittävät tulevaisuudenuskon rapautuminen ja katseen kääntäminen menneisyyteen. Sen paremmin ihmiskunta kokonaisuutena kuin erilliset yhteiskunnatkaan eivät näe enää itseään tulevaisuutta muovaavana voimana: 1900-luvun alun futurististen utopioiden ja sodanjälkeisen hyvinvointivaltioprojektin jälkeen on siirrytty nostalgian aikakauteen. Bauman lainaa Svetlana Boymin luonnehdintaa nostalgiaa ”menetyksen ja syrjäytetyksi tulemisen tunteena, johon yhdistyy omiin kuvitelmiinsa rakastuminen”¹.

Baumanille kehityskulun juurisyy on yhteiskunta-poliittinen. Vallan ja politiikan kiinteä yhteys on purkautunut, koska vallankäyttö on globalisoitunut ja ongelmat kansainvälistyneet, mutta politiikkaa harjoitetaan edelleen pääosin paikallisesti². Kansallisvaltion kyvyttömyys lunastaa enää lupauksiaan on johtanut demokratian kriisiin ja edistysuskon haihtumiseen. Tilalle on noussut huoli yhteiskunnan sisäisen eheyden haperumisesta, pelko oman aseman heikkenemisestä ja usko seuraavien sukupolvien tilanteen jatkuvaan huonontumiseen.

Bauman esittää myös kulttuuripessimistisin sävyin, että toiveet, edistys ja onnellisuuden tavoittelu on yksityistetty: perinteistä utopiaa kantanut näkemys hyvästä ja kaikille jäsenilleen suotuisasta yhteiskunnasta on muuttunut yksilön asiaksi³. Kun henkilökohtainen epävarmuus lisääntyy, eikä yhteiskunnalta odoteta muutosta parempaan, yhteisöllisyyden, pysyvyyden ja jatkuvuuden kaipuu saa etsimään turvaa myyttisestä menneisyydestä.

Baumanin analyysissä menneisyyden mielikuvittellinen kaipuu kiteytyy teoksen otsikko- ja avainkäsitteeseen ’retrotopia’. Tulevaisuuteen suuntautuneen utopian sijaan retrotopioissa haaveelliset näyt kohdistetaan ”kadotettuihin, varastettuihin tai hylättyihin menneisyyksiin, jotka eivät vielä ole kuolleet”⁴. Näin hahmoteltu menneisyys voi olla hämärän peitossa, valikoivasti muisteltu ja unohdettu tai pitkälti seipitettävä:

”[T]iellä Retrotopiaan tärkeimpiä suuntaviittoja ja viitepiirteitä ovat menneisyyden aidot tai oletetut piirteet, joiden uskotaan tulleen menestyksellisesti koetelluiksi, mutta jotka on aiheuttomasti hylätty tai joiden on varomattomasti annettu rapistua.”⁵

Historiallisessa katsannossa retrotoppiin ajattelu ei ole uutta. Bauman nostaa Ranskan vallankumouksen esimerkiksi modernista yhteiskunnallisesta murroksesta, jonka mullistuksissa edeltävä ajanjakso, *ancien régime*, sai sulkeumansa lisäksi myös kirkkaamman auran. Vastaavasti lähihistoriassa kommunismin sekasortoinen romahdus synnytti nyky-Venäjällä tilanteen, jossa Neuvostoliiton viimeiset vuosikymmenet voidaan esittää vakauden ja voiman kulta-aikana.⁶ Nykyistä ajanhenkeä värittää kokemus kehityksen suunnan kääntymisestä: usko jatkuvaan edistykseen on korvautunut haikailevalla paluulla katoavaan menneisyyteen. Jälkikatsannossa moderni edistysusko saattaa Baumanin mukaan näyttäytyä jopa poikkeuksellisenä ajanjaksona ihmiskunnan historiassa.

Jos Baumanin analyysia soveltaa päivänpolitiikkaan, aikakauden nostalgisen vireen voi aistia kummallakin puolen Atlanttia. Brexit-kampanjan iskulause *Take Back Control* ammensi kansallisen itsemääräämisen menetyksen tunteesta vaatiessaan vallan haltuunottoa⁷. Trumpin *Make America Great Again* viittaa puolestaan sekä suoraan historiassa taaksepäin Reaganiin että epäsuoremmin kuviteltuun suuruuden aikaan. Kummassakin tapauksessa paluuta ja palauttamista määrittävät retrotopioille olennaisten maantieteellisten rajojen vetäminen ennalleen (muurein, purkamalla kansainvälisiä sopimuksia) sekä yhteiskunnan jäseniksi kelpaavien sisään- ja ulossulkeminen (myös symbolisesti määrittelemällä ”todellinen kansa”).

Retrotopioille ominaisesti Brexitin tai Trumpin sanomassa olennaisinta ei ole, palautuuko vallanjako EU-jäsenyyttä edeltävään tilaan tai onko USA:n kuviteltua kulta-aikaa koskaan ollutkaan. Menneisyyden visioiden käyttövoima on perinteisempien utopioiden tapaan niiden luomassa idealisoidussa ja manipulaatiolle alttiissa vaihtoehdossa asioiden nykytilalle. Tässä mielessä retrotopiat haastavat *there is no alternative* -ajattelun. Vaihtoehtottomuuden mantran tilalle ei vain tässä tapauksessa tarjoilla sosiaalisia reformeja, talousjärjestelmän uudistamista tai uutta elämänmuotoa. Päinvastoin retrotopiat vahvistavat epäluottamusta tulevaisuuteen ja perustavat toivonsa ei mihinkään paikkaan sidottuihin vanhoihin hyviin aikoihin, jolloin kaikki oli väitetyksi paremmin.

*

Paluu menneisyyteen taipuu myös nostalgian ajan (itse)kriittikin välineeksi: retrodystopiaksi. Eurooppalaisen oi-

keistopopulismiin ja Trumpin nousulle on haettu historiallisia vertailukohtia esimerkiksi 1920–40-lukujen fašismista. Menneisyyden todistusvoima käännetään näin retrotopioita vastaan: valikoimalla ja pelkistämällä historiasta tai sen toteutumatta jääneistä mahdollisuuksista nyky-yhteiskunnalle tunnistettavia piirteitä varoitetaan kanssaeläjiä orastavista huolestuttavista kehityskuluista. Jos retrotopian kantavana nostalgisena tunteena on ”ennen oli paremmin”, retrodystopioita määrittää vakaumus ”ei koskaan enää”.

Retrodystopioiden voimaa mittaillaan myös nykyfiktion kentällä. *House of Cardsin* kaltaisten kyynistenkin aikalaiskuvausten rinnalle ajankohtaiseksi ovat taas nousseet sarjaformaattiin tuotetut poliittiset vaihtoehdohistoriat. Philip K. Dickin romaaniin *The Man in the High Castle* (1962) pohjautuva samanniminen televisiosarja sai lehdistössä uutta nostetta, kun kakoskauden alkaessa presidentin virkaan oli astumassa Obaman sijasta Trump. Sarjan lähtötilanteessa liittoutuneet ovat hävinneet toisen maailmansodan ja Yhdysvallat on jaettu natsi-Saksan hallussaan pitämään autoritääriseen itärannikkoon ja imperialistisen Japanin hallitsemiin Tyynenmeren osavaltioihin. Maailmanpolitiikkaa ja suurvaltasuhteita määrittää pelon tasapaino. Vastaavasti Briteissä sai vastikään ensi-iltansa BBC:n kirjaperustainen minisarja *SS-GB*, jossa eletään vuotta 1941 kansallissosialistien pitäessä saarivaltiota otteessaan.

The Man in the High Castle yhdistää alleviivattua natsisymboliikkaa ja keisarillisen Japanin karikatyyrejä Yhdysvaltain läpituuttuun kulttuurikuvastoon. Hakaristit liehuvat New Yorkin ikonisilla paikoilla, *Obergruppenführer* asuu ydinperheineen lähiöidyllissä, televisiossa pyörii animaatioiden ohella sumopaini ja vastarintaliikkeen kontakti pyörittää räjäistä Keskilännen *dineria*. Tuttuus tuo katsomiskokemukseen kosketuspintaa, mutta nykypäivän yhtymäkohtia olennaisempaa on sarjan kuvaus historian näkymistä manipulaation ja vapautuksen välineenä. Sarjan utooppinen/dystooppinen ydin on vastarintaliikkeen salakuljettamissa uutiskeloissa, joista ensimmäiset sisältävät kenties dokumenttikuvaa, kenties fiktiivisiä otoksia liittoutuneista juhlimassa toisen maailmansodan voittoa. Natseille filmit ovat vaarallista propagandaa, vastarintaliikkeelle avain paremman maailman kuvitteluun.

Retrodystopiatkaan eivät välttämättä heilauta nostalgian ajan perususkomusta, jonka mukaan tulevaisuus ei ole nykyisyyttä tai menneisyyttä parempi. Vakuuteltaessa ”ei koskaan enää” lausutaan nimittäin samalla ääneen pelko, että aiemmin kohdatut kauheudet voivat hyvinkin toteutua uudestaan. (Samalla tullaan kuka ties myöntäneeksi, että jotain vastaavaa saattaa jo parhaillaan tapahtua.) Baumanille nostalgista aikaa määrittävää utopioiden hylkäämistä ilmentää käsitys, ettei itselle asetettuja moraalisia ihanteita tavoiteta saati ylitetä enää tulevaisuudessa.⁸

*

Vuoden takaisessa *El Paísin* haastattelussa Bauman luonnehti vallitsevaa tilannetta nostalgian ajan sijaan *interregnumiksi*, katkoksi sosiaalisessa tai yhteiskunnallisessa järjestyksessä. Tässä välitilassa vanhat varmuudet eivät enää päde, mutta uudet toimintatavatkaan eivät ole vielä vakiintuneet. Bauman havainnollistaa väitettään nostamalla esiin talouskriisin synnyttämät ruohonjuuriliikkeet, jotka valtasivat julkista tilaa ja tekivät demokratiakokeiluja, mutta eivät kyenneet luomaan mitään pysyvää tai lopulta heiluttamaan talouskuriajattelua.⁹

Ei voi välttyä ajatukselta, että Baumanin oma kulttuuripessimismi määrittää ennalta, mitä voidaan pitää todellisina edistysaskeleina. Notkeaan moderniin sopii huonosti ajatus pysyvistä sosiaalisista suhteista tai pitävistä yhteiskunnallisista järjestelyistä epävarmuuden ja yksilökeskeisyyden aikakaudella. Baumanin mukaan esimerkiksi sosiaalisia verkostoja luodaan ja kontrolloidaan itse, toisin kuin yhteisöjä, joihin synnyttään ja kuulutaan. Niinpä aitoa kohtaamista ei synny verkon tai verkoston välityksellä, koska kontakteja voi vapaasti valikoida ja hallinnoida – muovata joukkoa omaksi kuvakseen ja omien ajatustensa kaikukopaksi.¹⁰ Nostalginen käsitys dialogin mahdollisuudesta ja yhteistoiminnan eväistä kaivata ennakolta edistyksen näkymiä.

Lopulta Baumanin tapa nostaa utooppinen ajattelu edistyksen mittariksi tai merkiksi uhkaa tehdä nostalgian ajasta itseään toteuttavan ennustuksen. Jos ei parempaan tulevaisuuteen voi luottaa, sen hahmottelukin on vaikeaa – ja päinvastoin. Hannah Arendt onkin esseissään ehdottanut, ettei menneen ja tulevan välisessä poliittisen ajattelun tilassa tarvitse nojata sen paremmin myyttien kumoamiseen kuin utopioiden rakenteluunkaan. Olennaisinta on juurruttaa sekä menneisyyden kritiikki että tulevaisuuden kokeilut elävään nykykokemukseen.¹¹ Tänä päivänä se saattaa vaatia nostalgiankin kääntämistä edistyksellisen politiikan polttoaineeksi.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Zygmunt Bauman, *Retrotopia*. Polity, Cambridge 2017, 2.
- 2 Ks. myös Ricardo de Querol, Zygmunt Bauman: ”Social media are a trap”. *El País* 25.1.2016. Verkossa: elpais.com/elpais/2016/01/19/inenglish/1453208692_424660.html.
- 3 Vrt. Michael Hviid Jacobsen & Keith Tester, Sociology, Nostalgia, Utopia and Mortality. A Conversation with Zygmunt Bauman. *European Journal of Social Theory*. Vol. 10, No. 2, 2007, 305–325.
- 4 Bauman 2017, 5.
- 5 Sama, 9.
- 6 Sama, 10. Bauman poimii esimerkkinsä Boymilta.
- 7 Joulukuuisessa haastattelussa Bauman itsekin kuvasi Brexitin ja Manner-Euroopan populistisia liikkeitä ”retrotooppisen tendenssin” ilmentymiksi, ks. Living Towards the Past. *Spiked Review* 12/2016. Verkossa: www.spiked-online.com/spiked-review/article/living-towards-the-past/
- 8 Sama.
- 9 de Querol 2016.
- 10 Sama.
- 11 Hannah Arendt, Preface. Teoksessa *Between Past and Future*. Penguin Books, New York 1977, 3–15 (14).